

**ԱՐՑԱԽԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ 1897 Թ. ՀԱՄԱՌՈՒՄԱՍՏԱՆՅԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐԴԱՅԱՄԱՐԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ**

Լեռնիկ Հովհաննիսյան

ԱրՊԳ

Հանրահայտ է, որ ազգագրական գիտության մեջ մեծ է վիճակագրական աղբյուրների, հատկապես՝ բնակչության մարդահամարների նշանակությունը: Շնորհիվ մարդահամարների, հետազոտողները հնարավորինս ճշգրիտ տեղեկություններ են ստանում ամենազանազան հարցերի վերաբերյալ: Ռուսական կայսրությունում գիտականորեն կազմակերպված առաջին մարդահամարն անցկացվել է 1897 հունվարի 28-ին (նոր տոմարով՝ փետրվարի 9-ին): Մարդահամարն իրականացվել է «Ռուսական կայսրության առաջին համընդահանուր մարդահամարի մասին կանոնադրություն» կոչվող փաստաթղթի համաձայն¹: Այդ փաստաթղթով հաստատվել էր մարդահամար անցկացնելու ծրագիրն ու նպատակը՝ պարզել բնակչության քանակը, ցեղագրական, տարիքային, կրոնական կազմը, տեղաբաշխումը: Ելիզավետպոլի նահանգի (որի տարածքը հիմնականում համընկնում էր ուշ միջնադարում «Ղարաբաղ» անվանված երկրամասի տարածքի հետ), վերաբերյալ վիճակագրական նյութերը հրապարակվեցին 1904թ. նոյեմբերին, սենատոր Տրոյնիցկու խմբագրությամբ²: Մինչ այդ եղած մարդահամարների տվյալների հետ համեմատած, առաջին համառուսաստանյան մարդահամարի տվյալները ավելի հավաստի են, քանի որ անճշտությունների թիվը չի անցնում 1-2 տոկոսը, ինչը ժողովրդագրական թույլատրելիության սահմաններում է: Ալեքսանդր II ցարը, 1867թ. դեկտեմբերի 9-ին ստորագրել էր մի կանոնադրություն, որը գործողության մեջ էր դրվել 1868թ. հունվարի 1-ից³: Ըստ այդ կանոնադրության, նախկին Ղարաբաղի պրովինցիայի և հարակից որոշ տարածքների հաշվին կազմավորվեց Ելիզավետպոլի նահանգը: Սկզբնական շրջանում այն բաժանվեց 5, իսկ 1873թ.՝ 8 գավառների (Ջևանշիրի, Շուշիի, Ջերբախի, Ջանգեզուրի, Ելիզավետպոլի, Արեշի, Նուխիի, Ղազախի): Պատմական Արցախ աշխարհի տարածքը հիմնականում մասնատված էր Շուշիի, Ջևանշիրի, Ջերբախի, Ելիզավետպոլի, մասամբ՝ Ջանգեզուրի գավառների միջև: Ելիզավետպոլի նահանգի ընդհա-

¹ Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи, СПб, 1895

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г., Елисаветпольская губерния, кн.63, СПб, 1904.

³ «Отчет по главному управлению наместнику кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорским высочеством великим князем Михаилом Николаевичем, 6 декабря 1862-6 декабря 1872 гг.», Тифлис, 1873, ст.49-50.

նուր տարածքը՝ 38.782 քառակուսի վերստ (քառ.կմ) էր: Ելիզավետպոլի նահանգի բնակչության ընդհանուր թիվը, 1897թվականի մարդահամարի տվյալների համաձայն, կազմում էր 878.415 մարդ: Այդ 878.415 մարդն, ըստ գավառների, տեղաբախշված էր հետևյալ կերպով.

1. Ելիզավետպոլի գավառ..... 162.778 մարդ
2. Արեշի գավառ..... 67.277 մարդ
3. Ջեբրահիլի գավառ..... 66.360 մարդ
4. Ջեվանշիրի գավառ..... 72.719 մարդ
5. Ջանգեզուրի գավառ..... 137.871 մարդ
6. Ղազախի գավառ..... 112.074 մարդ
7. Նուխիի գավառ..... 129.555 մարդ
8. Շուշիի գավառ..... 139.771 մարդ¹:

Տվյալները վկայում են, որ բնակչության թվաքանակով առաջին տեղերում էին Ելիզավետպոլի, Շուշիի և Ջանգեզուրի գավառներն, իսկ վերջին տեղը գրավում էր Ջեբրահիլի գավառը: 1867թ. բնակչության թվով ամենամեծը եղել է Շուշիի գավառը, իսկ 30 տարի անց այն թվով երկրորդն էր: Շուշիի գավառի բնակչության դանդաղ աճը և թվի նվազումը կապված էր հիմնականում շարունակական արտագաղթով, որը մեծ չափերի էր հասել 19-րդ դարի վերջին: Տարեկան մոտ 16,5 հազ. մարդ, կամ չափահաս տղամարդկանց մեկ երրորդը աշխատանք որոնելու նպատակով հեռանում էր հայրենիքից²: Ինչպես ողջ Կովկասն, այդպես էլ Ելիզավետպոլի նահանգը բազմազգ էր: 1897 թվականի մարդահամարը ցույց տվեց, որ կովկասյան թաթարները (ներկայիս ադրբեջանական թուրքերը ցեղային այդ անվանումով էին հաշվառվել) կազմում են ամբողջ նահանգի ազգաբնակչության կեսից ավելին՝ 60 տոկոսը, հայերը՝ 33,26 տոկոսը, ռուսները՝ 1,8 տոկոսը, լեզգիները՝ 2,57 տոկոսը, գերմանացիները՝ 0,36 տոկոսը, քրդերը՝ 0,35 տոկոսը, թաթերը՝ 0,20 տոկոսը³: Այս տվյալները վկայում են, որ երբեմնի «Հայոց Արևելից Կողմանց» (Արցախ ու ՌԻտիք) ընդարձակ տարածքում, որն զգալիորեն ավելին էր, քան է ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքը, բնիկները՝ հայերը կազմում էին բնակչության միայն մեկ երրորդը: Ղա թուրքական «հայտնության» շուրջ ութ դարերի արգասիքն էր, որն ընդամենը քսան տարի անց, չարաբաստիկ դեր էր խաղալու Հայաստանի Հանրա-

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г., Елисаветпольская губерния, кн. 63, ст. 6-7.

² С. Заварян, Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907гг. СПб, 1907, ст. 50.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г., Елисаветпольская губерния, кн. 63, 65-75.

պետության սահմանների ձևավորման հարցում: Մարդահամարի տվյալների համաձայն, նահանգի ազգաբնակչությունն ազգային առումով տեղաբախշված էր հետևյալ կերպ՝ Կուր ու Արաքս գետերին հարող հարթավայրերում ապրում էին թաթարները, որոնք լինելով վաչկատուններ. յգտվում էին նախալեռնային ու լեռնային շրջանների արոտավայրերից և իրականում արտոնյալ վիճակում էին հայտնվել: Հայերը նախալեռնային ու լեռնային շրջանների բացարձակ մեծամասնությունն էին կազմում: 1886-1897թթ. ընթացքում հայ բնակչության թիվը նահանգում 35,4 տոկոսից իջել էր 33,2 տոկոսի: Նույն ժամանակահատվածում նահանգում թաթարների թիվը 448 հազարից հասել էր 552 հազարի¹: Թաթարական բնակչության թվի աճը պայմանավորված էր ոչ միայն բնական աճի բարձր տեմպերով, այլ նաև ներգաղթով: 1880-ական թվականներից սկսած միայն Պարսակաստանի տարածքից Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներ եկածների թիվը տարեկան կազմում էր 30-35 հազար մարդ²: Ցավոք սրտի մարդահամարի տվյալները կովկասյան թաթարների մեջ է ներառել մահմեդականացված հայերին՝ այրումներին, Նուխիի գավառի 7 հազար թրքախոս հայերին³: Նահանգի լեռնային գավառներում հայերը կազմում էին բնակչության 70 տոկոսը, թաթարները՝ 23 տոկոսը, մնացածները (ռուսներ, հույներ, քրդեր)՝ 7 տոկոսը: Բնակչության այսպիսի տեղաբաշխվածության առանձնահատկություններին ուշադրություն են դարձրել 19-րդ դարի մի շարք ռուս հեղինակներ: Այդ հեղինակներից Ե.Նաումենկոն գրում է. «Եթե մենք գծով առանձնացնենք Հայկական Գանձակի լեռնային համակարգը մերձկուրյան դաշտավայրից, ապա այդ գիծը կառանձնացնի հայերին ու թաթարներին: Վերջիններս զբաղեցնում են մերձկուրյան դաշտավայրը, իսկ հայերը բնակեցնում էին ողջ նախալեռնային հատվածը մոտ 30 վերստ լայնությամբ»⁴: Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում, որը պատմական Արցախի հիմնական մասն է կազմում, հայերի բացարձակ գերակշռությունն անմիջապես է աչքի զարնում. նրանց թիվը հասնում է 171,6 հազարի, այն դեպքում, թաթարները՝ 30,8 հազար, ռուսները՝ 6,7 հազ և այլն: Շուշի քաղաքի բնակչության 55,8 տոկոսը նույնպես հայեր էին:⁵ Այսպիսով,

¹ .Ր. Իշխանյան, Վիճակագրական ուսումնասիրություններ Անդրկովկասյան ժողովուրդների, մաս I, Բաքու, 1919, էջ 79:

² История Азербайджана, т.2, Баку, 1960, стр.253,261.

³ .Ր. Իշխանյան, Վիճակագրական ուսումնասիրություններ Անդրկովկասյան ժողովուրդների, մաս I, էջ 114:

⁴ Е.Науменко,Елисаветпольская губерния,Военно-статистическое описание, Тифлис,1903, часть 1, стр. 280.

⁵ Исторический архив России, Фонд 1290, опись.11, дело 636, 638, 639, 645.

Արցախյան մերօրյա շարժման սկզբից 90 տարի առաջ, Արցախի հիմնական մասում, առանձանապես ոչ հատուկ հայասիրությամբ տառապող ռուսական պետության պաշտոնական մարդահամարի տվյալերով, հայերը կազմում էին ազգաբնակչության բացարձակ մեծամասնությունը, ինչը թույլ տվեց հայության այս հատվածին տոկալու հարյուրամյա ցնցումներին ու արհավիրքներին: Հայկական երկրորդ պետությունը վիճակագրական այդ իրողության ու դրա շնորհիվ գոյատևած ոգու արգասիքն է:

Резюме

В настоящей статье кратко излагается численность, этнический состав, расселение населения Нагорного Карабаха по данным I всероссийской переписи населения 1897г. Перепись еще раз подтверждает численное преимущество армянского населения в своей исторической родине.

Summary

This article summarizes the quantity, ethnic composition, the resettlement of the population of Nagorno-Karabakh, according to the Russian population census held in 1897. The census confirms once again the numerical superiority of the Armenian population in their historic homeland.